

RÓZSA Csongor Ernő

joghallgató, a Jogtörténeti Tudományos Diákkör tagja
PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2023.07.01.13

Az angolszász házassági jog a törzsi szokásjogok alapján

Anglo-Saxon Marriage Law Based on the Tribal Customs

According to Sir Maitland and Sir Pollock, the „Anglo-Saxon law is not only archaic, but offers an especially pure type of Germanic archaism”. This means that the Old-English law is free from any Roman or Christian element, thus it is inherently different among other Germanic customary laws. The law codes (in Old-English they are called domas) are written in their own language, unlike other Germanic tribes who wrote in Latin. Although the Roman and Christian elements will appear in the Isle when Aethelberht changes religion, the impacts are minimal. In other words: those who want to come to know the closest one of the Germanic customary laws to the original, they should pay attention to the „lost child” of the Leges Barbarorum: the Leges Anglo-Saxonum. In my essay the questions are simple: what characterizes the legal status of a married woman and a widow? Is she an object or a person? What happens with her and her property after the death of her husband? There are answers, but they are complicated. The provisions are obscure and are difficult to understand because their language is archaic, and the researchers are subjective to the point where we no longer know the truth. This way there is no end of the presumptions and guesses, the literature is often contravened with itself, thus it is necessary to take a commitment in some questions. Still I think there is some kind of an objective reality I found: a woman is not less than a living person but sadly she cannot be totally equivalent with men (and her husband).

Keywords: marriage law, law codes, tribal customs, women’s rights, Munt, mundium, Christian elements, widows, equality

1. A kutatás kérdései és módszere

Maitland és Pollock szerint az angolszász jog nemcsak archaikus, hanem a germán archaizmus egy különösen tiszta típusát kínálja,¹ azaz az óangol jog mentes minden római vagy keresztény elemtől, így eredendően különbözik a többi germán szokásjogtól. Az óangol nyelven *domák*nak nevezett törzsi szokásjogkönyveket saját nyelvükön írták, ellentétben más germán törzsekkel, amelyek szokásjoga latin nyelven maradt fenn. Bár a keresztény kultúra megjelent a Brit-szigeteken a kelta korszakban, a római provincia időszakában, majd az angolszász törzsi királyságokban a kenti uralkodó, *Aethelberht* vallásváltását követően, ennek hatása az angolszász szokásjog alakulásában alig mutatható ki. Így aki a germán szokásjogok közül az eredetihez legközelebb állót szeretné megismerni, annak a *Leges Barbarorum* „elveszett gyermekére”, a *Leges Anglo-Saxonum*ra kell figyelnie. Kutatási kérdéseim egyszerűek: milyen jellemzi a házasság és az özvegy nő jogállását? Tárgy vagy személy? Mi történik vele és vagyonával a férje halála után? A válaszok azonban koránt sem egyszerűek. A törzsi királyságok jogkönyveiben a rendelkezések rendszerint homályosak és nehezen érthetőek, mivel a nyelvezetük archaikus, a szöveget modern angolra fordítók pedig annyira

---

¹ POLLOCK – MAITLAND, *The History of English Law Before the Time of Edward I.*

szubjektívek, hogy nehezen ismerhető fel az igazság. Vége-hossza nincs a feltételezéseknek és a találgatásoknak, a szakirodalom gyakran ellentmond önmagának, és egyes kérdésekben az adott fordító előítélete tűnik a döntőnek. A nyomtatásban vagy digitálisan fellelhető eredeti, óangol forrásszövegek (*Aethelberht, Hlothere és Eadric, Wíhtred, Iné, Alfréd, Edward, Aethelstan, Edmund, Ethelred, Knut* Igazsága) és – értelmezésnek is tekinthető – fordításuk alapján arra teszek kísérletet, hogy a hazai jogtörténet-tudományban alig kutatott témában forrásközpontú válaszokat keressek kérdéseimre.

2. Házassági köteléki jog

Az angolszász korszak házasság-felfogása legalább annyira kultúrához kötöttnek tűnik, mint ahogy az volt a római jogi és a keresztény házasság is.² Biztos azonban, hogy házasságnak mindhárom jogi kultúrában egy férfi és egy nő együttélését tekintették, amellyel család jött létre. A germán elképzelés szerint a házasság a két család közötti szövetséget hozott létre, azaz erős közösségi jellege volt. Patriarchális, de (a legtöbb törzs esetében) felbontható életközösséget jelentett, melynek természetes célja az utódnemzés volt. Szó sincs önmagában a férj és a feleség megegyezéséről, hanem a két rokonság közötti konszenzusra volt szükség a házasság létrejöttéhez, szemben a római jogi individuális jellegű *consensus facit nuptias* elvével. Itt mutatkozott meg a nő egyik legfontosabb szerepvállalása: ő volt a *beowulf*i vagy *freothwebbe*, azaz a békefonó, aki véget vetett a rokonságok közti viszálynak.³ A germán házasság létrejöttével egyidőben a nő feletti hatalmat (*mundium*) férjére ruházta annak eddigi jogosultja, aki minden esetben egy férfi rokona, általában az apja, apa hiányában pedig a legidősebb férfi családtagja volt.

Hagyományosan négy házasság típus különült el egymástól. A nővétel a kutatás szempontjából elsőbbséget élvez, ezért szükséges a hosszabb jellemzése. A lényege a két család szerződése volt, amit a leendő férj és a nő feletti hatalmat (*Munt, mundium*) gyakorló személy közti megállapodás hozott létre. Ez az egyszerű nővétel, a házasságkötés tradicionális módja. A vőlegény a *weotuma* megfizetésével megvásárolta ugyan a feleségét, mégis kérdéses, hogy valójában a nőért fizetett-e vagy a *mundium*ért. A korai népjogok szerint a hatalom addigi birtokosát illetve a fizetség, a nő csak a későbbi időkben kapta kézhez – az akkor már – menyasszonykincsnek nevezett szimbolikus vételárat. A római jogi *consensus facit nuptias* kánonjogi közvetítéssel vált idővel a germán népjogok részévé: innentől a nő már nem a tárgya volt az adásvételi szerződésnek, hanem alanya, párhuzamosan azzal, hogy a nővételből kifejlődő konszenzuson alapuló házasság a többi típussal szemben általánossá vált.⁴ Más módja a feleségszerzésnek a nőrablás volt. A népjogok pénzbírsággal büntették, de nem rendelkeztek a nő visszaadásáról, ez azonban vérbosszút idézhetett elő a rokonságok között.⁵ Később a nőnek lehetősége volt a szülei és elrablója között dönteni, ám ha az utóbbit választotta, az öröklési jogát elvesztette a családja irányába. Mivel a hatalombirtokos hozzájárulása nélkül történt, ez a házasságkötési forma nem keletkezett *mundium*ot a felesége felett, azt továbbra is egy férfi rokona gyakorolta. Amennyiben később sem sikerült a hatalom birtokosának hozzájárulását megszerezni, csak ún. szabad házasság jöhetett létre, amely – ellentétben a nővétellel – egy nő és egy férfi konszenzusan nyugodott. Előnye volt, hogy a nő sokkal

² HERGER, A germán férj Munt és az egyházatyák házasságfelfogása 72.

³ BAILEY, Daughters, Wives, and Widows: A Study of Anglo-Saxon and Anglo-Norman Noble Women 4.

⁴ HERGER, A germán férj Munt és az egyházatyák házasságfelfogása 76–77.

⁵ RUSZOLY, Európai jog- és alkotmánytörténelem 145.

erősebb pozícióban volt a férjével szemben a többi házasságtípushoz képest, hiszen nem állt férji *mundium* alatt, míg hátránynak tekinthető, hogy ez létrejöhetett már megkötött házasság mellett is, ami poligámiát eredményezett. Utolsó házasságtípus a férfi egyoldalú akaratával valósult meg: az úr ágyasává tette a (rab)szolganőjét, és ezt az egyszerű ágyasságot – a női jogállás újabb változatát képező – házasságnak tekintették,⁶ szemben az ágyasság általános értelmével.

Tacitus szerint a germánok „majdnem egyedüliek a barbárok között, akik egy feleséggel beérik, kivéve nagyon keveseket.”⁷ Bár ebből következik, hogy a germánok monogám házasságban éltek, ez nem zárta ki a többnejűséget, ahogy erre még a 11. században is találunk utalást.⁸ A házasságot illetően meg kell jegyeznünk, hogy a germán népjogok ellenállónak bizonyultak a kánonjogi hatásokkal szemben. „Az érdekelt családok maguk intézték a házassági kötelekkel kapcsolatos ügyeket, mindenféle hatósági beavatkozás nélkül.”⁹ A házassági jogot tehát továbbra is túlnyomórészt a tradicionális angolszász szokásjog uralta, arra az uralkodói akaratnak kevés hatása volt, és az egyházi hatás is visszafogottan, lépcsőzetesen került csak előtérbe.

Az angolszász királyok jogkönyveiben, melyet rendszerint az adott uralkodó Igazságának neveztek, csak néhány házasságra vonatkozó rendelkezést találunk.

A legkorábbi ilyen *Aethelberht*-hez (Wessex: ur. kb. 589–616) köthető. Ezek szerint: „77. § Ha egy férfi feleséget vásárol magának, legyen az ajánlat törvényes, ha az nem tisztességtelen. 77.1. § Ha azonban tisztességtelen, vigyék a nőt vissza a családjához, a pénzt pedig adják a férfinak vissza.”¹⁰ A két szakasz a nővételről szól. Az, hogy a pénz szó szerepel a szövegben (*sceatt*), arra enged következtetni, hogy ez egy valódi adásvételi szerződés. Szó sincs róla, hogy a menyasszony az alanya legyen, ténylegesen a tárgya a jogügyletnek. Hogy mi számíthat tisztességtelennek, arról pontos információk nincsenek, de ebbe bármi beletartozhatott, ami nem nyerte el a nő feletti hatalom jogosultját, elvégre alkudozásról volt szó. *Aethelberht* – bár keresztény uralkodó volt – a római családjogból átvett – kánonjogi *consensus facit nuptias* elvének még nyomát sem látni az Igazságában.

Viták tárgyát képezi a szakirodalomban, hogy a vásárlással a leendő férj a *mundium*ot veszti-e meg vagy a nőt magát.¹¹ Állítható, hogy a nő bármennyire is hatalomalatti, mégsem tekinthető egyszerű dolognak, amit meg lehetne vásárolni, hiszen ilyen esetben a teljes vérdíjat kellene fizetni érte (ez egy ember ára), de ennek a töredéke is elég volt, ahogy a következő fejezetben ezt látni fogjuk. Továbbá mivel szabad emberről van szó, vérdíjjal rendelkezik, szemben a rabszolgával, aki valóban dolognak minősül, és aki felett rendelkezési joga van a tulajdonosának. Ebből az következik, hogy akinek van vérdíja, az nem lehet dolog. Az ügylet lényegét a *mundium* átruházása képezte, így logikusnak tűnik, hogy a vételár a *mundium*ért járt, nem magáért a nőért. A *mundium* szerzéssel járó házasság két részből állt. Ezek az eljegyzés (*bewedding*) és az esküvő (*gifta*).¹² Az eljegyzés a germánoknál erős köteleket létesített.¹³ Minthogy a házasság adásvétel, így az eljegyzés a szerződés maga, az esküvő pedig a teljesítésnek felel meg. Így a vételár megfizetése, mint reálaktus létrehozta a szerződést és kötőerővel ruházta fel azt (ezt jelenti a „legyen az ajánlat törvényes”). Ennek

⁶ HERGER, A germán férj Munt és az egyházatyák házasságfelfogása 73–44.

⁷ TACITUS, *Germania* (18).

⁸ LANCASTER, *Kinship in Anglo-Saxon Society* I 244.

⁹ LANCASTER, *Kinship in Anglo-Saxon Society* I 119.

¹⁰ A forrást közli: LIBERMANN, *Die Gesetze der Angelsachsen* 7–8.; THORPE, *Ancient Laws and Institutes of England* 23.; ATTENBOROUGH, *The Laws of the Earliest English Kings* 15.

¹¹ BUCKSTAFF, *Married Women's Property in Anglo-Saxon and Anglo-Norman Law and the Origin of the Common-Law Dower* 243.

¹² HERGER, *A modern magyar házassági vagyoni jog kialakulása és rendszere a német jogfejlődés tükrében* 54.

¹³ RUSZOLY, *Európai jog- és alkotmánytörténelem* 145.

következtében, ha időközben az esküvő elmaradt, az szerződészegésnek minősült, ami miatt a rokonság vérbosszút indíthatott, vagy legalábbis követelhetette a jóvátételt. A teljesítés követelésére, vagyis a nő átadására azonban semmiképp sem volt lehetőség.¹⁴

Hasonlóképp rendelkezett *Iné* wessexi király (ur. 689–726) is. „31. § *Ha valaki feleséget vesz magának és az esküvő elmarad, fizesse vissza [a hatalom birtokosa] a nővétel árát, majd fizessen [a vőlegénynek] még egyszer ennyit és fizessen jóvátételt a kezesekeknek annak megfelelően, amennyit neki kell, ha megszegi a fogadalmát.*”¹⁵ A tényállás alapján közömbös az ok, de valószínűleg ez az eset akkor állt fenn, amikor a hatalom birtokosa elállt a szerződéstől (saját jogán, ugyanis a lánynak nincs érdemi lehetősége tiltakozni). A fentebb írottaknak megfelelően viszont rendkívüli a büntetés, mert a vételárat vissza kell adni, majd jóvátételt kell fizetni a vőlegény rokonainak (a kezestársak kifejezés a rokonokra utal). A fogadalom megszegése a *borb-bryce* (aminek értéke *Seebohm* szerint¹⁶ azonos a *mund-bryce*-el – a *mund-byrd* megtörésével), amiről *Nagy Alfréd* (Wessex: ur. 871–kb. 886, Anglia: kb. 886–899) is említést tett a jogkönyvében.¹⁷ Az adott szó az angolszászoknál kötötte az esküt tevő személyt, és annak be nem tartását büntetéssel fenyegették. A továbbiakban – minthogy a teljesítés nem volt követelhető – a menyasszony a rokonainál maradt, az esküvő meghíúsult. Amennyiben a hatalom birtokosa megfizette a jóvátételt, lezárult az ügy, annak hiányában azonban számolhat a vérbosszú megindulásával.

Aethelberht Igazsága a nőrablásról is rendelkezett. Ezek szerint: „82. § *Ha egy férfi erőszakkal magával visz egy hajadont, fizessen 50 shillinget a tulajdonosának [a hatalom birtokosának], és utána vásárolja meg a tulajdonos hozzájárulását.* 83. § *Ha el volt jegyezve a nő egy másik férfinak, további 20 shillinget fizessen jóvátételként [a férfit] [a hatalom birtokosának].* 84. § *Ha visszabozzák őt, csak 35 shillinget fizessen [a hatalom birtokosának] és 15 shillinget a királynak.*”¹⁸ Valóban a „tulajdonos” szó szerepelt a forrásszövegben (*agend*), de úgy észszerűbb, hogy ebben az esetben is a *mundiumra* vonatkozik, és nem a lányra. Magától értetődő az egymást követő szakaszok lényege. 50 shillinget kell fizetnie a nőrablónak és ezután szükséges megvennie a hatalombirtokos hozzájárulását is, amivel a nőrablás nővétellé válik. Amennyiben a nő már menyasszony, további 20 shillinget kell fizetni (összefüggésben azzal, hogy az eljegyzés kötőerővel rendelkezik, ami harmadik személyekkel szemben is fennáll). Ha az elrabló visszaviszi a lányt a családjához, úgy csak 35 shillinget kell fizetni a családnak és további 15-öt a királynak. Meg kell jegyezni, a király jelenléte itt nem teljesen érthető. *Liebermann* szerint, bár a nőt visszaadták (ami így csekélyebb súlyú bűncselekmény), mégis szükséges volt bírságot fizetni, ez pedig a király illette.

Ellenben, ha *Thorpe* értelmezését vesszük alapul, egy merőben más tényállás tárul elénk. Fordításában a szakasz ugyanis így hangzik: „84. § *Ha a nő terhes lesz, további 35 shillinget fizessen [a hatalom birtokosának] és 15 shillinget a királynak.*” A kérdéses óangol szó a *gāngang*. *Thorpe* a szövegkörnyezetből következtetett erre a feltevésre,¹⁹ és nem is alaptalanul, hiszen indokolt lehet rendelkezni arról az esetről, amikor a nő teherbe esik az elrablását követően. Ezt követően a

¹⁴ YOUNG, *Essays in Anglo-Saxon Law* 167–168.

¹⁵ A forrást közli: LIEBERMANN, *Die Gesetze der Angelsachsen* 8.; THORPE, *Ancient Laws and Institutes of England* 25, ATTENBOROUGH, *The Laws of the Earliest English Kings* 9.

¹⁶ SEEBOHM, *Tribal Custom in Anglo-Saxon Law* 374–376.

¹⁷ „1. § *És legelőször megparancsoljuk, mint a legfontosabbat, hogy mindenki tartsa meg az esküjét és fogadalmát.*” A forrást közli: LIEBERMANN, *Die Gesetze der Angelsachsen* 47, THORPE, *Ancient Laws and Institutes of England* 63, ATTENBOROUGH, *The Laws of the Earliest English Kings* 61.

¹⁸ A forrást közli: LIEBERMANN, *Die Gesetze der Angelsachsen* 19.; THORPE, *Ancient Laws and Institutes of England* 25, ATTENBOROUGH, *The Laws of the Earliest English Kings* 15.

¹⁹ THORPE, *Ancient Laws and Institutes of England* 25.

kompenzáció mértéke 85 shillingre emelkedik, ami a családfőt illeti, és további 15 shillinget szükséges a királynak megfizetni. A szakaszok egymásutánosságát tekintve logikus lehet, hogy az „alap esetet” kettő „minősített eset” követi. Az viszont megdöbbentő, hogy rajta kívül minden további fordító az első értelmezésre jutott („*ha visszaviszik*”).

A vételár a 11. század végétől már nem a hatalom birtokosát illette, hanem a nőt, ahogy az *Alfréd* törvénykönyvének a bevezetéséből is kiderül: „12. § ... és lássa ő [a férfi], hogy van-e rubája neki [a nőnek], majd fizesse meg neki a szüzessége árát, név szerint, a *weotumát*.²⁰

A továbbiakban egyik törvény sem szól kifejezetten a házasságkötésről, azonban szükséges szólnunk *Knut* (Anglia: ur. 1016–1035) Igazságának egyik rendelkezéséről, mi szerint: „74. § *És ne kényszerítsen senki se nőt se hajadont olyanhoz, akit ő [a lány] nem kedvel és ne is adják el őt pénzért, csak ha önszántából vállalja ezt.*” A forráshely azt jelzi, hogy erre a korra a nő akaratának jogi jelentősége lett, és a házasság alapjává a két fél konszenzusa vált (*consensus facit nuptias*). A nő már nem tárgya, hanem alanya volt a szerződésnek. Azt továbbra is homály fedi, hogy a gyakorlatban ez a kánonjogi elvárás mennyire valósult meg, hiszen a házasság még mindig egy szövetségkötési eszköz volt. Minden estere előrelépés mutatkozott abban, hogy a nő tiltakozása a házasságkötéssel szemben jogi jelentőséget nyert.²¹ Arról ugyan nem található rendelkezés a jogkönyvben, hogy büntették volna az ilyen házasságkötést, a korabeli kánonjog azonban az akarathányt bontó akadálnak tekintette, azaz ha a kánoni előírások érvényesültek, akkor az ilyen házasság érvényteleníthető volt.²² A szerződés időközben elveszítette adásvételi jellegét is, ugyanis a „*ne adják el őt pénzért*” azt jelenti, hogy a *weotuma* átalakult a korszakban.

Ami az eljegyzést illeti, egy *Edmund* korából származó 10. századi dokumentum pontos leírást ad arról, mit jelentett az eljegyzés aktusa a korszakban, és közvetett módon azt is igazolja, hogy a már létező szokásokat később *Knut* csak megerősítette. A dokumentum a „*Be wifmannes bewedding*”, az ún. Kenti Eljegyzés: „1. *Ha valaki el akar jegyezni egy nőt vagy egy hajadont, legyen ez elfogadható a nőnek és a barátainak [rokonoknak], majd ezután úgy helyes, ha a vőlegény az Úr törvényének és a világ szokásainak megfelelően először megígéri és megfogadja a lány őrzőinek [rokonok], hogy úgy kezeli őt, ahogy az Úr törvénye szerint egy nőt egy férfinak kezelnie kell, és esküvel erősítsék ezt meg a [férfi] barátai [rokonai]. 2. Utána legyen ismert, kihez tartozik a pénz, majd újra fogadja meg ezt a vőlegény, és a barátai garantálják ezt. 3. Majd ezután mondja el a vőlegény, mit fog neki adni, ha a nő elfogadja az ő akaratát [a vőlegényét] és hogy mit fog neki adni, ha a nő tovább él, mint ő. 4. Ha úgy egyeznek meg, úgy helyes, hogy a nő jogosult lesz a fél vagyonra, és az egészre, amennyiben közös gyermekeik születnek, kivéve, ha újra házasodik. 5. A vőlegény erősítsen meg mindent, amit ígért egy fogadalommal, és a barátai garantálják ezt. 6. És ha ők [a rokonok] mindenben megegyeznek, úgy a menyasszony rokonai elfogadják a jegyességet – nőrokonukat feleségül ígérik, hogy tisztességes házasságban éljen egy olyannal [férfival], aki kívánta őt, majd [a rokonok] tegyenek kölcsönösen fogadalmat. 7. De ha a férj el akarja vinni őt egy másik thane földjére, akkor az úgy volna kedvező a nőnek, hogy a barátai megegyeznek [a férjjel], hogy nem esik neki semmi bántódása, és ha elkövet valamit, akkor ők lesznek a legközelebbiek, akik megfizetik a bírságot [helyette], ha neki nem lenne rá pénze. 8. Az esküvőn pedig a törvény szerint legyen jelen egy pap, aki az Úr áldásával, jólétben összeköti őket. 9. De arra is ügyelni kell, hogy a*

²⁰ A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 31.; THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 47.

²¹ LANCASTER, Kinship in Anglo-Saxon Society I 241: *Wulfstan* érsek szerint általában figyelmen kívül hagyták.

²² HERGER, A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig 48.

*menyasszony és a vőlegény ne álljon túl közeli rokonságban egymással, hogy a későbbiekben ne kelljen szétválasztani őket azért, hogy hibásan egybekeltek.*²³

Korábban szoltam a kezesekről, akik a rokonok köréből kerültek ki, míg ebben az esetben a barátok (*freond*) töltötték be ezt a funkciót. Abból a feltevésből kiindulva, miszerint az egyén eskütársai a rokonai, logikusnak tűnik, hogy az eljegyzéskor is velük tesz fogadalmat. Feltételezhető, hogy rokonok hiányában – vagy nem szükségyszerűen csak velük – is eljegyezhető a lány.²⁴ Itt a barátok lehetnek a korábban már *gegylđamnak* vagy *congildonesnek* nevezett kezesek, valamint „egyszerű” barátok is. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a rokoni kötelék a 10. századra némileg lazult.²⁵

A Kenti Eljegyzés 2. pontjában használt pénz az eredeti szövegben a *foster-lean*, melynek a pontos jelentése nem ismert. *Thorpe* szerint lehet, hogy ez egy másik szó a *mundiumra* vagy az a pénz, amit a nő családjának ígérnek az eljegyzéskor. Esetleg egyfajta díjazás a nevelésért, de nem tisztázott pontosan, hogy mit jelenthet.²⁶ Annyi bizonyos, hogy ez nem a *weotuma*.²⁷ A 6. pont eredetije közel lefordíthatatlan, a szakirodalom nem magyarázza meg, és minden fordító más eredményre jutott. A *borb* továbbra is a fogadalomra utal, miképp a *wed* is. A kettő között a különbség vélelmezhetően az volt, hogy a *wed* az egyes fogadalmakat jelenthette, minthogy minden mozzanat után külön fogadalmat kellett tenni, a *borb* pedig az eljegyzés megkötéséhez köthető fogadalom volt. Ennek a fentebb említett megszegése a *borb-bryce*, amiért később bírságot kell fizetni. *Thorpe* magyarázata alapján arra következtethetünk, hogy a két rokonság (a korábbiakból ítélve különösen a vőlegény, illetve a nő hatalombirtokosa) kölcsönösen is fogadalmat tett, és ez a jogi aktus keletkeztette az eljegyzési szerződés kötőerejét.²⁸ Jól látszik a forrásból, hogy ez már korántsem adásvételi szerződés volt, hanem egy formális megállapodás, amit nem a *weotuma* megfizetése hozott létre, hanem a kölcsönös fogadalmak. Bár a *weotuma* továbbra is létezett és részét képezte az eljegyzésnek, már csak egyfajta ígéret volt a vőlegény részéről a menyasszonynak egy később megfizetendő összegre, ami nem vételár, hanem szimbolikus jelentőséggel bíró ajándék.²⁹ A 7. pontban ezzel összefüggésben különös hangsúlyt helyeztek a menyasszony jövőjét illetően annak biztonságára.³⁰ Ennek megfelelően a férjnek újabb fogadalmat kellett tennie arra, hogy a lánynak nem esik bántódása, valamint a rokonok lesznek azok, akik kezesként felelősséget vállalnak majd a nő által elkövetett bűncselekményekért.

Érdekesképp megemlíthető azonban, hogy az apáccal kötött házasság – a kánonjogi bontó akadálynak megfelelően – nem csak hogy érvénytelen volt, hanem büntetendő is. *Knut* 1020-ra datált levele a következőt tartalmazta: „16. § És hasonlóképp elrendeljük a Mindenható Isten és minden Szentje nevében, hogy egy férfi se legyen oly' merész, hogy feleségül vesz egy apácát vagy egy nőt, aki egyházi fogadalmat tett. 17. § Ha valaki mégis így tesz, legyen kítaszított Isten előtt és rekeszék ki a Hívők közösségéből és szálljon minden vagyona, amije van a királyra, kivéve, ha eláll ettől a szentségtelen házasságtól és amilyen gyorsan csak lehet a végsőkig jóvá teszi Isten felé, amit tett.”³¹ Aki tehát a bontó akadály ellenére kötött házasságot, az

²³ *Liebermann* és *Thorpe* fordítása alapján. Lásd: *LIEBERMANN*, Die Gesetze der Angelsachsen 442–444.; *THORPE*, Ancient Laws and Institutes of England 255–257.

²⁴ *LANCASTER*, Kinship in Anglo-Saxon Society I 243.

²⁵ *LOYN*, Kinship in Anglo-Saxon England 12–14.

²⁶ *THORPE* 1840, Ancient Laws and Institutes of England 254.

²⁷ A forrás 3. és az 4. pontját a következő alfejezet tárgyalja.

²⁸ *THORPE* 1840, Ancient Laws and Institutes of England 255.

²⁹ *YOUNG*, Essays in Anglo-Saxon Law 172–173.

³⁰ *LANCASTER*, Kinship in Anglo-Saxon Society I 243.

³¹ A forrást közli: *LIEBERMANN*, Die Gesetze der Angelsachsen 274.; *THORPE*, Ancient Laws and Institutes of England 369–370.

békevesztette vált és mindenki ellenségévé. Jól látszik, hogy az egyház kötelékében élő nők védelme rendkívüli volt, és a kánonjog házassági köteléki jogi rendelkezését mintegy megerősítette az ahhoz fűzött világi szankció. Hasonlóan rendelkezik *Edmund* (ur. 939 – 946): aki apácával paráználkodott, azt nem lehetett „*tiszteletes*” temetésben részesíteni halálát követően.³²

Bizonyítható, hogy az angolszász nő a házasságkötés után is megmaradt a saját rokonságába, és nem került át a férjébe. *I. Henrik* normann uralkodó (ur. kb. 1068–1135) *Leges Henrici Primi* című gyűjteményében a *Consuetudo Westsaxe* című cikkben tartalmazza ezt a rendelkezést, ami azt engedi feltételezni, hogy a wessexi szokásjog meggyökerezett eleméről van szó: „70, 12. § *Hasonlóképp, ha egy nő követ el emberölést, bosszulják meg rajta, vagy gyermekén vagy a szülein vagy fizessék meg erről az oldalról [a kompenzációt], de ne a férjén vagy ártatlan kapcsolatain [a férj rokonságán].*”³³ A feleség által elkövetett bűncselekményért a felelősség a nőt és rokonságát terheli, nem a férjet. Megjegyzendő, hogy a nő gyermeke is viselhette a bosszút, ő pedig nagy valószínűséggel közös gyermek a férjjel. Logikusnak tűnik, hogy a férj családja is részt vett a vérbosszúban vagy az elégtétel megfizetésében, bár erre nézve semmilyen jogi kötelezettség nem terhelte őket, kivéve, ha a gyermeket a bűncselekmény közvetlenül érintette akár elkövetőként, akár sértettként. Ilyen esetben ugyanis mint legközelebbi rokonok, a szülei voltak a felelősek érte.³⁴ Mégis észszerűnek tűnik önmagában a feleségért is vállalni a vérbosszút vagy a jóvátétel megfizetését, ugyanis nem tartható az az elképzelés, hogy a férj nem tesz semmit a családjáért, aminek a fenntartása egyébként a kötelessége. Időben némileg visszafelé haladva hasonlóan rendelkezett *Nagy Knut* is. „76. § *És ha bárki lopott dolgot vissz a házába és lebukik, úgy helyes, ha ő [a tulajdonos] visszkapja, ami az övé.* 76. 1. § *És haacsak nem kerül a feleség zárja alá, ő ártatlan.* 76. 1a. § *De ő [a feleség] őrzí az ő raktárának és ládájának a kulcsát, ha ezek zárja alá kerül a lopott dolog, úgy ő is bűnös.* 76. 1b. § *De egy feleség sem tilthatja meg a férjének, hogy azt hozzon a házába, amit ő szeretne.*”³⁵ *Iné* wessexi király Igazságában is található ilyesféle szabályozás: „57. § *Ha a férj marhát lop és azt a házába viszi, majd később lefoglalják nála, vesztse el a részét [a háztartásból], de a felesége legyen kivétel, mert a feleségnek engedelmeskednie kell az urának. Ha esküvel meg tudja erősíteni, hogy nem evett a lopott húsból, tartsa meg a harmad részét [a háztartásból].*”³⁶ A két király rendelkezése két dologra mutat rá. Az első alapján a feleség nem volt büntetendő a férje által elkövetett bűncselekményekért, csak ha társtettes volt vagy az ő tudomásával történt a bűnös cselekmény. Így például a férj lopása esetén, ha a felesége, sőt, ha a gyermeke is tudott róla, eladták őket rabszolgának.³⁷ Másrészt a feleség köteles volt minden tekintetben engedelmeskedni a férjének, ami a felette fennálló *mundium* következményének tekinthető. A nő vérdíja nem változott meg a házassággal, az apja vérdíját viselte. Ennek megfelelően a közös gyermekük vérdíja a férj, illetve az apa vérdíját követte.³⁸ A kontinentális szokásjogot figyelembevéve azonban kitűnik, hogy

³² Egyházi 4. §. A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 185.; THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 247.

³³ A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 588.

³⁴ LANCASTER, Kinship in Anglo-Saxon Society I 245.

³⁵ A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 363–365.; THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 419–421.

³⁶ A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 115.; THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 139.; ATTENBOROUGH, The Laws of the Earliest English Kings 55–57.

³⁷ LANCASTER, Kinship in Anglo-Saxon Society I 245.

³⁸ LOYN, Kinship in Anglo-Saxon England 206.

amennyiben a feleség rabszolga volt vagy a gyermek nem törvényes házasságból született, úgy ő az anya jogállását követte.³⁹ Az angolszász szokásjogból nincs pontos tudomásunk ilyen esetről.⁴⁰

A Kenti Eljegyzés 9. pontja a korszak egyik jelentős problémájáról szolt, a vérfertőzészről. A házassági bontó akadályok rendszerében ez volt az egyik olyan, aminek a gyakorlati jelentősége kiemelkedő volt, ami azt eredményezte, hogy nem csak kánonjogi tilalomról volt szó, hanem ezt a tilalmat a világi jog is megerősítette, bár szankciót – a kánonjogi érvénytelenségen kívül – nem fűzött hozzá. A forrásban használt „elválasztani” szó ebben az esetben az egyházi törvényszék előtti köteléki (érvénytelenítési) per következményére, a felek életközösségének a megszüntetésére vonatkozik. A nyugati egyház egyébként már 601-ben, I. Gergely pápasága időszakában megtiltotta az első unokatestvérek közti házasságkötést.⁴¹ Ennek ellenére *Aethelberht* Igazságában nem található olyan rendelkezés, ami ezt a kánonjogi bontó akadályt átvette volna. A legkorábbi Igazság, ami a vérfertőzéssel foglalkozott, *Wihfred* kenti király (ur. kb. 670 – 725) nevéhez fűződik: „3. § *Azok, akik meg nem engedett házasságban élnek, forduljanak egy tisztességes élet felé és tanúsítsanak bünbánatot vagy ki lesznek rekesztve az Egyház közösségéből.* 4. § *Az idegenek, ha nem teszik szabályossá a házasságukat, el kell hagyniuk a földet a vagyonukkal és a bűneikkel együtt.* 4.1. § *A mi népünk tagjai is ki lesznek közzösítve az Egyház közösségéből, de őket nem ítéljük jószágvesztésre.* 5. § *Ha ez a gyűlés után egy nemes meg nem engedett házasságot mer kötni a király és a püspök, valamint az írott jog parancsa ellenében, fizessen 100 shilling jóvátételt az urának, a szokásjognak megfelelően.* 5.1. § *Ha egy közember tesz így, fizessen 50 shilling jóvátételt és bünbánatot tanúsítva hagyja el a házasságát.* 6. § *Ha egy pap hozzájárul egy ilyen meg nem engedett házassághoz, [...] hagyjon fel a tevékenységével a püspök döntéséig.*”⁴² A *Wihfredet* következő királyok Igazságából ítélve, a vérfertőző házasságok továbbra sem tűntek el az angolszász jogéletből. A tiltás *Idősebb Edward* és *Guthrum* békéjében megismétlődött, mintegy háromszáz évvel *Wihfred* után, mint ahogy a Kenti Eljegyzésben is felhívják a figyelmet, hogy „ne legyenek túl közeli rokonok”, valamint *Knutnak* is szükségesnek tűnt a rendelkezés megismétlése – nyilvánvalóan azért, mert az egyházi elvárás nem volt elegendő ahhoz, hogy a jogszokás eltűnjön: „51. § *Ha bárki vérfertőzést követ el, fizessen jóvátételt a rokoni kapcsolat fokozatának megfelelően vagy vérdíj vagy bírság vagy minden vagyonának megfelelően.* 51.1. § *Nincs jelentősége a rokoni kapcsolatoknak annál, aki lánytestvérével vagy egy sokkal távolabbi rokonával hál.*”⁴³ Még *Knut* uralkodása alatt ismét szabályozták a kérdést, ezúttal a Northumbriai Papok Törvényén belül (1020–1023). A rendszabás megtiltotta, hogy „bárki a negyedik fokon belüli rokonával lépjen házasságra”, valamint, hogy „senki nem lépjen házasságra lelki rokonával”.⁴⁴

A 7. századtól kezdve állandóak voltak a levelezések az egyháziak és a királyok között a vérfertőzést illetően, amit – az egyházi elvárásnak eleget téve – újra és újra törvényekkel próbáltak megakadályozni az uralkodó.⁴⁵ Hamar kiderült, hogy első unokatestvérek gyakorta házasodtak össze, és megesett, hogy fiúk vették el az apjuk özvegyét.⁴⁶ Két ilyen királyról van tudomásunk. Az egyik a *Eadbald*, Kent királya (ur. 616–640) akiről *Bede* azt írta: „(...) az apostol tanúsága szerint olyan paráznasággal szennyezett volt e cselekedet, miképp elvette az apja feleségét, ami még a pogányok között is hallatlan

³⁹ SCHUMANN, Die nichteheliche Familie, 4–10.

⁴⁰ KEMBLE, Saxons in England 1 204–208.

⁴¹ LANCASTER, Kinship in Anglo-Saxon Society I 240.

⁴² A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 12, THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 39.; ATTENBOROUGH, The Laws of the Earliest English Kings 27.

⁴³ A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 346–347.; THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 405.

⁴⁴ LANCASTER, Kinship in Anglo-Saxon Society I 240–241.

⁴⁵ LANCASTER, Kinship in Anglo-Saxon Society I 240–241.

⁴⁶ KEMBLE, Saxons in England 2 407–409.

volt”.⁴⁷ A második *Aethelwulf*, Wessex királya (ur. 839–858). *Asser* szerint „*Aethelbald fia, Isten tilalmával és a keresztény méltósággal, valamint a pogány szokásokkal ellentétben, apja ágyába emelkedve, feleségül vette Judithot, Károlynak, a frankok királyának lányát, hatalmas gyaláztat okozva ezáltal azoknak, akiktől ballottam.*”⁴⁸ *Whitelock* szerint ez egy pogány szokás volt, de a történetírók szégyenkezését figyelembe véve kérdéses, hogy valóban megszokott volt-e az özvegy feleségül vétele.⁴⁹ Uralkodók sem kerülhették el a vérfertőzés vádját: ekképpen végződött *Eadwig* és *Aelfgifu* házassága is (Anglia: ur. 955–959). Arról csak feltételezések vannak, hogy ők ketten milyen rokonsági viszonyban álltak egymással, az egyház mindenestre megelégedett azzal, hogy „*túl közeli rokonok voltak*”. Feltételezhető, hogy különböző politikai játszmák áldozatai lettek, de az igazságot homály fedi.⁵⁰

A házasságok stabilitását figyelembe véve szemet szúrhat, hogy sok Igazságban visszatérő rendelkezés a házasságtörés, illetve a poligámia tilalma. Ezek szerint gyakori volt az ágyaság a kereszténység felvétele utáni időben is, még a papság körében is.⁵¹ Magyarázatul szolgálhat egyrészt, hogy az ágyaság az ősi szokásjog poligámiát eredményező intézménye volt és bibliai tilalom sincs rá⁵² (a püspökök kivételével, akikre vonatkozóan *Pál* apostol azt javasolta, hogy egyfeleségű férfiak legyenek⁵³), másrészt az egyházi szolgálók házasságát az Újszövetség nem tiltotta, és a cluny reformmozgalom idejéig a kánonjog is ezt a szemléletmódot követte. A házasságtörés azonban – természetesen – bűncselekménynek számított. Más kérdés, hogy a nőket sokkalta súlyosabb büntetéssel fenyegette a szokásjog, mint a férfiak elkövetőket. *Alfréd* szerint „10. § *Ha bárki egy férjes asszonnyal bál, akinek [a férjnek] a vérdíja 1200 shilling, fizessen [a férfi] 120 shilling jóvátételt a férjnek, ha a férj vérdíja 600 shilling, akkor 100 shillinget fizessen, ha pedig közember, akkor 40 shilling jóvátételt fizessen [hasonló bűncselekményért].*”⁵⁴ A férfirokon megölte a házasságtörő férfit, akit a nőrokonával talált (42.7. §). A fenti rendelkezést *Knut* megerősítette (50.1. §), majd pár szakasszal később újra szabályozta a bűncselekményt, és testcsönkítással fenyegette a házasságtörő nőt: „55. § *Egy nő se kövessen egy házasságtörést. Ha még férje életében teszi egy másik férfival és ez kiderül, úgy ő szégyent hozott magára és mindene, amije volt legyen a férjé és veszítse el az orrát és a füleit.*”⁵⁵ A kontinentális szokásjogban is ismert volt a germán törzsek körében, hogy a férj akár meg is ölte a feleségét, de ilyen testcsönkítő büntetésre nincs más példa.⁵⁶ Ami a férfit illette, büntetése – *Alfréd* korábbi rendelkezéséből és *Aethelberht* szabályozásából kifolyólag – valószínűleg csupán a bírság megfizetése volt. „31. § *Ha egy szabad férfi egy másik szabad férfi feleségével bál, fizessen a férjnek a saját vérdíjának megfelelő összeget, majd saját költségén szerezzen neki új feleséget és vigye a férj házához.*”⁵⁷ Így bár a házasságtörő férfit nem ölték meg,

⁴⁷ LANCASTER, Kinship in Anglo-Saxon Society I 241.

⁴⁸ LANCASTER, Kinship in Anglo-Saxon Society I 241.

⁴⁹ LANCASTER, Kinship in Anglo-Saxon Society I 241.

⁵⁰ KEMBLE, Saxons in England 2 409–413.

⁵¹ LANCASTER, Kinship in Anglo-Saxon Society I 246–247.

⁵² RUFF, The Problem of Monogamy vs. Polygamy and Its Regulation in the Mosaic Law as well as in Later Jewish and Christian Commentaries 155–162.

⁵³ 1. Timóteus 3:1–6. „*Igaz ez a beszéd: Ha valaki püspökséget kíván, jó dolgot kíván. Szükséges annakokáért, hogy a püspök feddhetetlen legyen, egy feleségű férfiú, józan, mértékletes illedelmes, vendégszerető, a tanításra alkalmas; Nem borozó, nem verekedő, nem rút nyereségre vágó; hanem szelíd, versengéstől ment, nem pénzszóvárgó; Ki a maga házáat jól igazgatja, gyermekeit engedelmeségben tartja, minden tisztességgel; Mert ha valaki az ő tulajdon házáat nem tudja igazgatni, mimódon visel gondot az Isten egyházára?*”

⁵⁴ A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 57.; THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 69.; ATTENBOROUGH, The Laws of the Earliest English Kings 71.

⁵⁵ A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 348–349.; THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 407.

⁵⁶ LANCASTER, Kinship in Anglo-Saxon Society I 128.

⁵⁷ A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 5.; THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 11.; ATTENBOROUGH, The Laws of the Earliest English Kings 9.

de a kenti szokásjog szerint különösen nehéz volt kiengesztelni a férjet, a bírság és a nővétel ugyanis hatalmas kiadásokkal járt. Ha nem tudott fizetni, természetesen vérbosszú következett.

A házasság felbonthatóságának kérdése a korszak kánonjogában még nem volt véglegesen eldöntött. Bizonyára ez is hozzásegített ahhoz, hogy bontás intézménye, amelyet a germán törzsi szokásjogok ismertek, továbbra is gyakorlatban maradjon, többnyire a férj egyoldalú aktusaként.⁵⁸ Az angolszász bontójogba, különös tekintettel a női egyoldalú bontási szándékra, *Aethelberht* Igazsága enged betekintést: „79. § *Ha a feleség el akar válni úgy, hogy magával viszi a közös gyermeküket, legyen övé a vagyon fele a [háztartásból].* 80. §. *Ha a férj meg akarja tartani a gyermeket, legyen a feleségé a vagyonnak akkora része, ami egy gyermeket illet.*”⁵⁹ Ennek megfelelően a feleség is mindenféle nehézség illetve bírósági eljárás nélkül egyoldalúan megszüntethette a házasságot.

Ezzel a kenti szokásjogi rendelkezéssel szemben *Hough* kutatásainak köszönhetően egy új eshetőség is felvetődött. Szerinte ugyanis félrefordítás történt. Az eredeti óangol szöveg így hangzik: „79. § *Gif mid bearnum bugan wille, healfne scaet age.* 80. § *Gif ceorl agan wile: swa an bearn.*”⁶⁰ A szakaszban a *bugan* az, amit mindenki elválásnak, elmenésnek fordított. A *Bosworth-Toller's Dictionary* szerint azonban a szó jelentése lakni, élni. Ebből arra következtethetünk az eredeti szöveg szerint, hogyha a nő a gyermekkel marad, legyen övé a vagyon fele. Mivel nincsen se a többi germán népjogban, se a többi angolszász király Igazságában még csak hasonló rendelkezés sem, semmi sem támasztja alá, hogy valójában joga lett volna a nőnek egyoldalú akarattal a házassági együttélést megszüntetni és ezzel a házasságot felbontani. Sőt, a *Paenitentiale Theodori* szerint „jogszerű házasságot nem lehet felbontani mindkét fél konszenzusa nélkül.”⁶¹ Az azonban bizonyos a germán törzsi szokásjogokat megfigyelve, hogy a férj halála után, ha a nő újra házasodott, elvesztette a férje által ráhagyott vagyont (vagy legalábbis kevesebbet tarthatott meg abból).⁶² Mivel ezeknek a vagyontárgyaknak a célja a nő eltartása volt özvegyisége idejére, ha ismét férjhez ment, ezek elvesztették szerepüket, így visszaháramlottak a néhai férj családjára. Így a konklúziója az, hogy amennyiben a nő a gyermekkel maradt, az elhalt vagyonának felét megkapta, míg a másik fél a férj családját illette. Ha az özvegy újránházasodott, csupán egy gyermekrész illette – tulajdonként. „79. § *Ha a nő a gyermekkel marad, legyen övé a vagyon fele a háztartásból.* 80. § *Ha újra férjhez megy, legyen övé a vagyonnak akkora része, ami egy gyermeket illet.*”⁶³ *Hough* gondolatmenete jól alátámasztott, így – bár kecsegtetően hangzik a nő egyoldalú bontási joga – a valóságban ez nem létezhetett.

3. A házasság és az özvegy nő vagyoni állása

A germán népjogok dotális rendszere egy olyan vagyonekülönítésen alapuló szerződéses vagyoni rendszer volt, ahol az elsődleges szerepet a névadó *dos* töltötte be, amit az angolszászok a *weotuma* szóval jelöltek. A római jogból ismert *dos* azonban nem feleltethető meg a germának. Amíg az előbbit a nőre való tekintettel a férj kapta egyfajta hozzájárulásként a házasság terheihez,

⁵⁸ HERGER, A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig 119.

⁵⁹ A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 8.; THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 23.; ATTENBOROUGH, The Laws of the Earliest English Kings 15.

⁶⁰ A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 8.; THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 22.; ATTENBOROUGH, The Laws of the Earliest English Kings 14.

⁶¹ HOUGH, The early Kentish 'divorce laws': a reconsideration of *Aethelberht*, chs. 79 and 80 22–23.

⁶² HOUGH, The early Kentish 'divorce laws': a reconsideration of *Aethelberht*, chs. 79 and 80 24–33.

⁶³ HOUGH, The early Kentish 'divorce laws': a reconsideration of *Aethelberht*, chs. 79 and 80 33–34.

addig az utóbbit a feleség kapta a férjtől. Ennek eredete a nővétel esetében a vételárig⁶⁴ nyúlik vissza. Az, hogy a nőnek milyen joga volt a *dos* felett, a házassági szerződéstől függött.⁶⁵ A germán-frank korban azonban széles körben elterjedt jelenség volt, hogy a férj és a feleség vagyona ún. vagyongazgatói rendszerben működött. Ennek a lényege az volt, hogy a házassággal járó *mundium*ból kifolyólag a férjnek *ipso iure* joga (és kötelessége) volt a felesége vagyonát igazgatni azzal, hogy a rendelkezési jog a feleség hozzájárulásához volt kötve. Bár a férj igazgatta mindkettőjük vagyonát, ezek mégsem egyesültek, és a női vagyon elemeit a házasság megszűnésével eredeti nagyságukban ki kellett adni a nőnek.⁶⁶ Más kérdés, hogy a gyakorlatban ezt az igényét tudta-e érvényesíteni a férjjel vagy annak örököseivel szemben, ha a női vagyont elfogyasztották a házasság fennállása alatt. A frank-germán korszak utáni időkre tehető a vagyonközösségi rendszer elterjedése, melyben a házastársak tulajdonostársak lettek az egyesült házassági vagyon felett, amit továbbra is a férj kezelt.⁶⁷ Noha időben ennek a rendszernek a kialakulása a középkor vége felé tart, szükséges megemlíteni, ugyanis az angolszász házassági vagyongazgatói a két rendszernek egyfajta fúziójaként működött.

A házassági vagyongazgatói területét az angolszász jogi kultúra nem különítette és nem is különíti el az általános vagyongazgatói; ezt a jogterületet csak a modern jogtudomány hozta létre. A női vagyoni jogok így inkább a magyar tradicionális jog ún. női különjogok kategóriájával mutattak hasonlóságot. Létezésük oka a túlélő feleség vagyoni önállóságának a biztosítása volt özvegyisége idejére. Az angolszász szokásjog a *weotumát* és a *morgen-gifut* ismerte, azonban hozományról⁶⁸ vagy jegyajándékról⁶⁹ ebből a korból nincs tudomásunk. A *weotumáról* (a kontinentális germán szokásjogokban a *dos* intézményéről) korábban már volt szó. Eredetileg a nővétel ügyleténél a vételárat jelentette, amit a menyasszony feletti hatalom birtokosa, később pedig a menyasszony kapott, ekkor már szimbolikus ajándékként. Nagy Alfréd 9. század végi törvénykönyve szerint ez a szüzessége ára volt. Nagy Knut uralkodása alatt, a 11. századra már a szüzesség árának sem volt tekinthető, hanem csak egyszerű vagyontömeg volt, amivel megpecsételték az akkor már formális megegyezéssé vált – házasságkötést. Ez Knut Igazságának korábban említett 74. §-ában található, miszerint „*ne adják el őt pénzért*”, az egyház ugyanis pogány szokásokat látott a nővételben. A *dos Tacitus*⁷⁰ korában csak ingóságokat jelentett, míg később ingatlanokat is takarhatott. Két formája létezett, a szerződéses és a törvényes. Utóbbi akkor járt a nőnek, ha a házasságkötéskor elmaradt a *dos* rendelés.⁷¹ Ennek értéke Schroeder szerint a *mund-byrd* megsértése (*mund-bryce*) után fizetendő jóvátételhez közelített. Logikusnak tűnik, hogy ha a nőablás során megsértették a *mund-byrdet* (*mundium*), akkor a törvényesen járó *weotumát* gyakorlatilag ellopták a hatalom birtokosától. Ennek az összege pedig *Aethelberht* (82. §) illetve Alfréd törvényeiből ki is derül: „18.1.§ *Ha egy eljegyzett nő*

⁶⁴ Lásd bővebben: HERGER, A modern magyar házassági vagyongazgatói kialakulása és rendszere a német jogfejlődés tükrében 49–51.

⁶⁵ Lásd bővebben HERGER, A modern magyar házassági vagyongazgatói kialakulása és rendszere a német jogfejlődés tükrében 55.

⁶⁶ HERGER, A modern magyar házassági vagyongazgatói kialakulása és rendszere a német jogfejlődés tükrében 61–65.

⁶⁷ HERGER, A modern magyar házassági vagyongazgatói kialakulása és rendszere a német jogfejlődés tükrében 68.

⁶⁸ HERGER, A modern magyar házassági vagyongazgatói kialakulása és rendszere a német jogfejlődés tükrében 63.

⁶⁹ BUCKSTAFF, Married Women's Property in Anglo-Saxon and Anglo-Norman Law and the Origin of the Common-Law Dower 247.

⁷⁰ TACITUS, Germania (18).

⁷¹ HERGER, A modern magyar házassági vagyongazgatói kialakulása és rendszere a német jogfejlődés tükrében 54–55.

*paráználkodik, fizessen 60 shillingnek megfelelő jóvátételt a házasság fogadalmának megszegéséért, ha közember.*⁷² Schroder elméletéből kiindulva, ha nem rendeltek *dos* a házasságkötés során, a törvényes *dos* mértéke rendkívüli volt az alkuképes szerződéses *doshoz* képest. Nagy Knut Igazságától fogva ugyanis ennek összege a vérdíjhoz igazodott.⁷³ „52. § *Ha bárki meggyaláz egy hajadont, fizessen bírságot a saját vérdíjának megfelelően.*”⁷⁴

A *morgen-gifut*, vagy nászajándékot a feleség kapta a házasság elhálását követő reggelen. Ameddig a *weotuma* átadása a házasságkötés szükséges eleme volt, addig a *morgen-gifu* nem volt kötelező. Csupán egy ajándék volt a feleség részére annak megbecsüléseként. Korábban csekély értékű ingóságokban állt, de később ingatlanok is képezhettek. A „reggeli ajándék” a nő tulajdonában maradt. Később, mikor szimbolikussá vált a *weotuma*, a *morgen-gifu* bírt nagyobb jelentőséggel: a célja a nő eltartása lett özvegyisége idejére.⁷⁵

A korábban említett Kenti Eljegyzés 3. és 4. pontját egy ránk maradt konkrét házassági szerződéssel együtt vizsgáljuk meg. A szerződés így szól: „*A szerződés, amit Godwin kötött Byrhrtricol amikor megkérte a lánya kezét: először is ad neki [a nőnek] egy font aranyat, amiért az ő [Godwin] akaratát választja. És földet ad neki Streetnél, mindennel, ami hozzá tartozik és Burwaramescnél még fél száz híd-et és vele harminc ökröt és húsz marhát és lovakat és tíz szolgát. Ezt ígérte Kingstonnál Knut király előtt. (...) És amelyikük túléli a másikat, legyen övé a teljes vagyon, azzal a földdel együtt, amit én adok neki, mint mindent.*”⁷⁶ A Kenti Eljegyzés 3. pontban szereplő „*mit fog neki adni, ha a nő elfogadja az akaratát*” ebben a szerződésben is megjelent, némileg más formában. Ez nem más, mint a *weotuma*, míg az „*és mit fog neki adni, ha a nő tovább él, mint ő*” a *morgen-gifu*. Látszik a szerződésből, hogy az előbbi tényleg jelentéktelen összegnek tűnik a hatalmas nászajándékhoz képest, amely valóban a majdani özvegy ellátását szolgálta. Az utolsó szófordulat („*azzal a földdel együtt*”) a nászajándékra utal. Ezek szerint a nőnek valódi tulajdonjoga volt felette. Teljesen értelmetlen lett volna ekkora birtokot adományozni neki, ha a házasság végével megkapja a fél- vagy egész vagyont, kivéve, ha rendelkezhet vele a házasság alatt.⁷⁷ A Kenti Eljegyzés 4. pontja szerint az özvegy nő jogosult a fél vagyonra, illetve az egészre, amennyiben közös gyermekük születik. Ugyan ezt látjuk a szerződésben is azzal, hogy nem csak a túlélő nő, hanem a túlélő férfi is megkapta volna azt: „*És amelyikük túléli a másikat, legyen övé a teljes vagyon*”. Ezek szerint az *Aethelberht* óta eltelt négyszáz év alatt jelentősen javult a nő helyzete. Akkoriban ugyanis a nő gyermek hiányában csak a *morgen-gifut* kapta volna meg, közös gyermek esetén is maximum a vagyon felét. „78. § *Ha a feleség élő gyermeket szül és a férje előbb hal meg, legyen övé a vagyon fele [a háztartásból].* 81. § *Ha nem szült és a férj előbb hal meg, akkor a vagyonát és nászajándékát [a feleség] apai rokonai kapják.*”⁷⁸

Érdeemes megfigyelni, hogy a nászajándék jelenléte csak a gyermektelen nő esetén van megemlítve. *Schroeder* szerint amennyiben közös gyermek született, úgy a *morgen-gifut* „*felülírta egy magasabb rendű vagyonközösség*”, azaz a gyermeket szülő feleség társtulajdonosa lett a közös

⁷² A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 59–60.; THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 73.; ATTENBOROUGH, The Laws of the Earliest English Kings 73.

⁷³ YOUNG, Essays in Anglo-Saxon Law 166–167.

⁷⁴ A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 346–347.; THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 407.

⁷⁵ YOUNG, Essays in Anglo-Saxon Law 179.

⁷⁶ THORPE, Diplomatarium Anglicum Aevi Saxonici 312.

⁷⁷ BUCKSTAFF, Married Women's Property in Anglo-Saxon and Anglo-Norman Law and the Origin of the Common-Law Dower 244–245.

⁷⁸ A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 8.; THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 23, ATTENBOROUGH, The Laws of the Earliest English Kings 15.

vagyonnak.⁷⁹ A változás jól nyomon követhető. *Iné* Igazságának 57. §-ából kiderül, hogy akkoriban a nő a közösvagyonból harmadot tudhatott magáénak, ha a házasság gyermektelen maradt, és valószínűsíthetőleg ugyanúgy igényt tarthatott annak felére közös gyermek esetén. *Aethelstan* idején (ur.) is harmadrész illeti meg a feleséget (VI. 1.1. §). A 11. században a fentiek szerint viszont a nő hányada harmadrésztől akár a vagyon felére is emelkedhetett, ha úgy egyeztek meg, valamint az egészre, amennyiben gyermekük született.⁸⁰ Mindenesetre ez csak addig járt a nőnek, amíg újra nem házasodott, ugyanis az új házassággal elveszítette a vagyont. Itt megint csak szembesülünk a téma nehézségével, hiszen az újránházasodásnak ez a következménye azt az értelmezést kívánna, hogy csupán özvegyi haszonélvezetről van szó. *Schroeder* azonban hangsúlyozza, hogy a férj és a feleség életükben társtulajdonosokká váltak, és egyikük sem rendelkezhetett a másik vagyona felett annak hozzájárulása nélkül, ezért az oklevelekben mindig meg van említve, hogy vagy együtt rendelkeznek, vagy pedig a másik beleegyezésével.

Schroeder értelmezését a közös gyermekkel rendelkező felek vagyonközösségéről erősen megkérdőjelezi, hogy mind a férj vagyona, mind a feleségé mentes volt a másik fél adósságaitól. Ha a vagyon passzívái nem egyesülnek, mivel magyarázható az aktívák feltételezett egyesülése? És nem inkább özvegyi haszonélvezet az, amit *Schroeder* az özvegy nőt újránházasodásáig megilleti férje vagyonán, ahelyett, hogy feltételezett tulajdonjogától fosztanak meg az új frigy alkalmával? A germán szokásjogok partikularizmusa, szinte áttekinthetetlen rendszere nem teszi lehetővé, hogy majd másfél évezred távlatából teljes bizonyossággal fogalmazzunk meg állításokat. Az azonban tudható, hogy a nő számíthatott a rokonságára a házasságkötést követően is. A Kenti Eljegyzés 7. pontja szerint a rokonság fizette a nő bírságát, ha nem volt elég pénze rá. Védtek továbbá a vagyonát a férj önkényes elidegenítési szándékával szemben, valamint, ha abúzus érte őt, akkor kezdeményezhették a férjnél a házasság felbontását, illetve súlyosabb esetben vérbosszút indíthattak.⁸¹

A házasság megszűnésével a (feltételezett) vagyonközösség megszűnt, és a vagyontárgyak felosztása következett. A házastársak nem voltak örökösei egymásnak, csak a gyermekeiken keresztül. Ha a feleség halálával ért véget a házasság, a saját örökölt vagyona, illetve amit a házasság alatt a férjétől kapott, örököseire szállt: gyermekeire. A *morgen-gif*, minthogy azt arra az esetre kapta a nő, ha túléli a házastársát, visszakérült a férjhez.⁸² Ha a férj halálával ért véget a házasság, úgy az eredeti házközösség felbomlott, a legidősebb férfi családtag lett az új családfő, a nő pedig özvegygé vált. Őt illették az örökölt és ajándékba kapott dolgai, a harmad, fél vagy egész vagyon (kortól, illetve gyermektől függően) vagy ezzel szemben a végrendelettel ráhagyott vagyon.⁸³ Ami nem a nőt illette, az visszaháramlott a férj rokonaira.⁸⁴

A középkorban egy nő életében az özvegyiség számított a legkedvezőbb szakasznak. Az Igazságok egyrészt a megözvegyült nők védelmét célozták meg, másrészt azonban fokozták a kötelezettségeiket is a király és az egyháza felé. Mindamelllett a helyzetük folyamatosan javult.⁸⁵ Az

⁷⁹ BUCKSTAFF, Married Women's Property in Anglo-Saxon and Anglo-Norman Law and the Origin of the Common-Law Dower 246.

⁸⁰ YOUNG, Essays in Anglo-Saxon Law 175.

⁸¹ YOUNG, Essays in Anglo-Saxon Law 177–178.

⁸² YOUNG, Essays in Anglo-Saxon Law 179.

⁸³ YOUNG, Essays in Anglo-Saxon Law 178., BUCKSTAFF, Married Women's Property in Anglo-Saxon and Anglo-Norman Law and the Origin of the Common-Law Dower 249.

⁸⁴ RIVERS, Widows' Rights in Anglo-Saxon Law 211.

⁸⁵ RIVERS, Widows' Rights in Anglo-Saxon Law 208–210.

angolszász jogi kultúrában a nők minden körülmények között *mundium* alatt álltak. Nem volt ez máshogy az özvegyek esetében sem. A korai időkben az özvegy apai rokonságának a védelme alatt állt a férje halálát követően. *Aethelberht* Igazságának 81. §-a szerint a nő ugyanis visszatért a rokonaihoz a házasság megszűnése után, és ők kezelték onnantól kezdve örökölt vagyonát és a *morgen-gifut* is. Ennek a *mundium*nak a megsértése súlyos büntetést vont maga után egy előkelő özvegy esetén. Érdekesség, hogy özvegyrablás esetén a kompenzáció megfizetését követően nem rendelkeznek a nő visszaadásáról: „75. § *A kompenzáció a legmagasabb rangú nemes özvegy mundiumának a megsértéséért 50 shilling legyen.* 76. § *Ha egy ember erőszakkal magával visz egy özvegyet, aki nem hozzá tartozik, kétszeres legyen a mundiumért fizetendő összeg.*”⁸⁶ Nagy Alfréd törvénykönyvének bevezetése azonban súlyos büntetéssel fenyegette azokat, akik megsértették egy özvegy *mundiumát*: az életükkel fizettek: „34. § *Ne háborgasd az özvegyeket és a mostoha-gyerekeket, és ne is okozz nekik sérülést, mert ha ellenkezőleg cseleksz, megjelenek színem előtt és Én meghallgatom őket, majd kardom által fogsz meghalni, hogy megbizonyosodjak róla, hogy a feleséged özvegy, a gyermekeid pedig árvák legyenek.*”⁸⁷

Ha a házasságból gyermek született, akkor az özvegy számíthatott férje rokonainak anyagi támogatásra. *Hlothere and Eadric* (Kent: *Eadric* ur. 664–673, *Hlothere* ur. 673–685) Igazsága szerint: „6. § *Ha a férj halálával feleséget és gyermeket hagy hátra, úgy helyes, ha a gyermek az anyjával marad, és az apa rokonai lesznek az őrzői, akik kezelik a vagyonát, mindaddig, ameddig tíz éves nem lesz.*”⁸⁸ Ezek alapján egy apai rokon látta el a vagyon kezelését, valamint ő lett a gyermek gyámja (a felette *mundiumot* gyakorló) is. Hasonlóan rendelkezett *Iné* is: „38. § *Ha egy férjnek van egy gyermeke a feleségétől és a férj meghal, az anya maradjon a gyermekkel és nevelje fel, és minden évben 6 shillinget kapjon az ellátására – egy marhát nyáron és egy ökröt télen, a rokonok pedig tartásáért fenn a családi házat, amíg a gyermek el nem éri az érett kort.*”⁸⁹ Itt arról volt szó, hogy a rokonok részt vettek a gyermek felnevelésében és az özvegynek évente 6 shilling támogatást nyújtottak törvényesen, ami pont megfelelt egy ökörnek és egy marhának. Kétséges, hogy minden évben megkapták volna az özvegy nők e két állatot, hiszen ezek hatalmas értéket képviseltek, az azonban világos az említett szakaszokból, hogy az özvegynek kedvező rendelkezések nagyobb arányban szolgálták a gyermekek érdekét, mint az özvegyét.⁹⁰

Az özvegy, mint említésre került, a korai időkben az apai rokonainak a *mundiuma* alatt állt. Ez azonban *Aethelred* idejére (ur. 978–1013) megváltozott: „V. 21. § *És minden özvegy, aki törvényes életmódot folytat legyen az Úr és a király békéje alatt.* 21.1 § *És mindegyik maradjon 12 hónapig férj nélkül, utána pedig válassza azt, akit akar.*”⁹¹ *Knut* megismételte a fenti rendelkezést, majd részletesebben szabályozta: „73a. § *De ha ő egy éven belül újra házasodik, vesztse el a morgen-gifut és minden vagyonát, amit a férje hagyott rá.* 73.3. § *És ne szentelje túl gyorsan magát az Úrnak se.* 73.4. § *És fizesse meg az adót 12 hónapon belül, vagy korábban, ha úgy megfelelő neki.*”⁹² Ezekből a szakaszokból kitűnik az új szabály: az özvegy már nem a rokonai *mundiuma* alatt állt, hanem a király és az egyház hatalma alatt. Ez a fajta

⁸⁶ RIVERS, Widows' Rights in Anglo-Saxon Law 210.

⁸⁷ A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 39.; THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 53.

⁸⁸ A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 10.; THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 31.; ATTENBOROUGH, The Laws of the Earliest English Kings 19.

⁸⁹ A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 105–107.; THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 127.; ATTENBOROUGH, The Laws of the Earliest English Kings 49.

⁹⁰ RIVERS, Widows' Rights in Anglo-Saxon Law 212.

⁹¹ A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 243.; THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 311.

⁹² A forrást közli: LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 360–361.; THORPE, Ancient Laws and Institutes of England 417.

„távolság” pedig az özvegy és a *mundium* gyakorlója között nagyobb szabadságot enged a nőnek, mint amilyen mértékűt korábban bármikor élvezett. *De facto* önjogúvá vált, perképességre is szert tett. Szabadon rendelkezhetett a tulajdona fölött, elidegeníthette és végrendelezhetett is róla. Ha új házasságot kötött, természetesen új férje *mundiuma* alá került. Ahogy ilyen esetben elveszítette az előző férjtől származó vagyont, ez történt akkor is, ha kolostorba vonult. Figyelemre méltó, hogy ha 12 hónap özvegyiség után választotta e két út valamelyikét, magával vihetett vagyonát. Ugyancsak 12 hónapja volt megfizetni az adót, ami nem volt más, mint elhunyt férje hadifelszereléseinek a kiadása.⁹³

4. Következtetések

Bár a normann korszak beköszönte nem számolta fel az özvegy nő kedvező jogállását, a szakirodalom egységes abban, hogy az angolszász kor volt az özvegyi jogok virágkora.⁹⁴ Kutatásom során törekedtem arra, hogy az angolszász törzsi királyságok jogkönyveiben a házassági köteléki jogra, illetve a házas és az özvegy nő vagyoni jogi állására vonatkozó valamennyi normát összegyűjtsem és értelmezzem. Feltételezések és bizonytalanságok természetesen továbbra is vannak, ami a források nem egyszer homályos szövegének és azok eltérő, szubjektív szakirodalmi magyarázatának köszönhető. Ennek ellenére egyértelmű eredmény annak a bizonyítása, hogy a nő semmiképp sem számított az angolszász korban dolognak. Bár nem nevezhető egy kifejezetten virágzó korszaknak a nők életében az óangol jog uralmának hatszáz éve, mégis szabadabb volt az angolszász nő angol utódainál.

Felhasznált irodalom és források

- ADAMS, Henry – CABOT LODGE, Henry – YOUNG Ernest – LAUGHLIN, J. Laurence: *Essays in Anglo-Saxon Law*. Washington 1876
- ATTENBOROUGH, Frederick Levi (szerk. és ford.): *The Laws of the Earliest English Kings*. Cambridge, 1922
- BABJÁK Ildikó: *Barbárság vagy germánság?* Budapest 2011
- BAILEY, J. Paula: *Daughters, Wives, and Widows: A Study of Anglo-Saxon and Anglo-Norman Noble Women*, <https://hsu.edu/uploads/pages/2001-2afdaughters.pdf> (2023. 07. 09.)
- BENEDEK Ferenc – PÓKECZ KOVÁCS Attila: *Római magánjog*. Budapest 2020
- BUCKSTAFF, Florence Griswold: *Married Women's Property in Anglo-Saxon and Anglo-Norman Law and the Origin of the Common-Law Dower*. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 1893/4. sz. 33–64.
- DUNN, Kimberlee Harper: *Germanic Women: Mundium and Property 400-1000*, https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc5378/m2/1/high_res_d/thesis.pdf (2023. 07. 09.)
- HAJDU Lajos – HORVÁTH Pál – NAGY Lászlóné (szerk.): *Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba. A feudális jog forrásai 1*. Budapest 1966
- HERGER Csabáné: *A modern magyar házassági vagyoni jog kialakulása és rendszere a német jogfejlődés tükrében*. Passau 2017
- HERGER Csabáné: *A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig*. Budapest – Pécs 2006
- HERGER Csabáné: *A germán férj Munt és az egyházatyák házasságfelfogása*. *Díké* 2022/2. sz. 62–97.
- HOUGH, Carole A.: *The early Kentish 'divorce laws': a reconsideration of Æthelberht, chs. 79 and 80*. In: *Anglo-Saxon England*. Cambridge 1994, 19–34.

⁹³ RIVERS, *Widows' Rights in Anglo-Saxon Law* 213–214.

⁹⁴ RIVERS, *Widows' Rights in Anglo-Saxon Law* 215.

- KEMBLE, John Mitchell: Saxons in England 1-2. London 1876²
- KILLINGS, Douglas B. (szerk.): The Anglo-Saxon Chronicle, Project Gutenberg eBook, 1996
- LANCASTER, Lorraine: Kinship in Anglo-Saxon Society I. The British Journal of Sociology 1958/3. sz. 230–250.
- LANCASTER, Lorraine: Kinship in Anglo-Saxon Society II. The British Journal of Sociology 1958/4. sz. 359–377.
- LIEBERMANN, Felix (szerk. és ford.): Die Gesetze der Angelsachsen 1. Halle 1903
- LOYN, H. R.: Kinship in Anglo-Saxon England. Anglo-Saxon England 1974/3. sz. 197–209.
- POLLOCK, Sir Frederick – MAITLAND, Frederick William: The History of English Law Before the Time of Edward I. Boston 1899²
- RIVERS, Theodore John: Widows' Rights in Anglo-Saxon Law. The American Journal of Legal History 1975/3. sz. 208–215.
- RUFF, The Problem of Monogamy vs. Polygamy and Its Regulation in the Mosaic Law as well as in Later Jewish and Christian Commentaries. Díké 2022/2. sz. 155–162.
- RUSZOLY József: Európai jog- és alkotmánytörténelem. Szeged 2011
- SCHROEDER, Richard: Geschichte des ehelichen Güterrechts in Deutschland. Erster Teil: Die Zeit der Volksrechte. Stettin – Danzig – Elbing 1863
- SCHUMANN, Eva: Die nichteheliche Familie. München 1998
- SEEBOHM, Frederick: Tribal Custom in Anglo-Saxon Law. London 1902
- STAFFORD, Pauline: Women and the Norman Conquest. Transactions of the Royal Historical Society 1994/4. sz. 221–249.
- TACITUS: Germania. <http://mek.oszk.hu/04300/04353/html/01.htm#2> (2023. 07. 09.)
- THORPE, Benjamin (szerk. és ford.): Ancient Laws and Institutes of England. The Lawbook Exchange. Clark 1840
- THORPE, Benjamin (szerk. és ford.): Diplomatarium Anglicum Aevi Saxonici, London 1865
- TOLKIEN, J. R. R.: Beowulf. A Translation and Commentary, Together with Sellic Spell. New York 2016
- WHITELOCK, Dorothy (szerk. és ford.): English Historical Documents c. 500–1042. London 1979²